

ШАРҚ АЛЛОМАЛЛАРИНИНГ ҚАДРИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ ҲАҚИДАГИ МУЛОҲАЗАЛАРИ

ТДТрУ катта ўқитувчиси - Маликов Бехзоджон Қуролович

ТДТрУ талабаси - Имомалиев Диёрбек Шерали ўғли

Марказий Осиё мутафаккирларининг маданий меросида маънавият, комил инсонни шакллантириш, маърифат, ахлоқ, одоб масалалари ҳар доим марказий ўринда турган. Маънавиятнинг тарихий, фалсафий негизлари, энг аввало ижтимоий тафаккурнинг мумтоз намуналарида, халқимизнинг дунёвий, диний қарашларида, ён атрофга, оламга муносабатларида акс этади. Умуминсоний қадриятлар аслида ушбу маданий мероснинг синтези, маҳсули сифатида шаклланиб келади.

Инсониятнинг илк ўтмиши, биринчи моддий ва маънавият, маданият масканлари Шарқда шаклланган ва инсониятнинг кейинги тараққиёти учун замин тайёрлаб берган. Шарқ жуда катта ҳудуд. Аммо уни бирлаштириб турувчи муштарак умумий хусусиятлар мавжуд. Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудуди Шарқнинг бир бўлагидир. Шарқнинг ўзига хос хусусиятлари Шарқ халқларининг босиқлиги, кескин вазиятда муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилиш, ҳаётнинг негизи ва замини изчил кундалик меҳнатда эканлигини эътироф этиши ҳаётнинг ўткинчи эканлигини билиб, мол-дунё йиғмаслик, ҳамма вақт ўзини тия билишдадир. Шунинг учун Шарқнинг Ғарбдан фарқли тарзда ўзига хос одоб-ахлоқ нормаси ва тарихий хусусиятлари мавжуд. Шарқ халқлари инсоният тарихида биринчи бўлиб ерга ишлов беришни, маданий ўсимликлар навларини, табиатдан танлаб олиш йўли билан юзага келтирдилар, ўсимликларни чопиқ ва суғориш йўли билан тарбиялаб ўстиришни ҳаётга татбиқ этдилар, мураккаб ирригацион, яъни суғориш тартиб ва усулларини яратдилар. Биринчи сув тегирмонлари ва обжувозларни курдилар, дастлабки уй ҳайвонларини қўлга ўргатдилар ва ҳатто ипак куртидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга эришдилар, ниҳоятда мукамал меъморчилик санъатига асос солдилар. Шарқ биринчи бўлиб инсон қанчалик сабр-тоқатли, иродали, ўткир фикрли, жисмонан бақувват ва руҳан эгилмас бўлишини инсониятга намоён этди.

XVI асрдан бошлаб Ғарб мамлакатлари ва халқлари инсониятга етакчилик қила бошладилар. Лекин Ғарб Шарқнинг елкасига суянибгина қолоқлик ва қашшоқлик олаmidан кутулиб чиқа олди. Ана шу сабабдан, Шарқ Ғарбнинг диққатини ўзига жалб этган. Европаликлар асрлар давомида Шарқ томон океанлар ёки чўллар орқали йўл кидирганлар. Халқимизнинг ўзига хос шарқона турмуш тарзи, тафаккури ва дунёқараши, ҳаётга, воқеликка муносабатларининг ифодаси бўлган «Алпомиш», «Шашмақом» каби ижод

дурдоналари, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби миллий қаҳрамонларнинг ибратли ҳаёти маънавий қадриятларимизни тўғри англаш манбаларидир.

Буюк Шарқ мутафаккирларининг умуминсоний ғоялари: Хоразмийнинг дунёвий кашфиётлари ва Берунийнинг илмий ва ижтимоий-ахлоқий қарашлари, Форобийнинг адолатли жамият, етук, фозил одамлар ҳақидаги илғор фикрлари, Ибн Синонинг рухий-илоҳий ва тиббиёт соҳасидаги таълимотлари, Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари, Улуғбекнинг илми нужум ҳақидаги, Бобур ва Машраб ғазалларида илғари сурилган умуминсоний ғоялар, ўтган аср бошидаги жаҳид-маърифатпарварлари— Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Муҳаммадшариф Сўфизода каби зиёлилар фаолияти ҳам маънавиятимиз негизларини билишга ёрдам беради.

Ўлкамиздаги қадимги халқнинг дунёвий, илмий, диний ва маънавий қарашлари илк ёзма манба «Авесто»да ўз ифодасини топган. «Зардуштийлик таълимоти Марказий Осиё ибтидоий даврида мавжуд бўлган табиат кучларини илоҳлаштирувчи эътиқодларга нисбатан прогрессив, монотеистик таълимотдир. У беҳуда қон тўқувчи, қурбонликлар, ҳарбий тўқнашувлар, босқинчилик ҳужумларини қоралаб, ўтроқ, осойишта ҳаёт кечирिशга, меҳнатга, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланишга даъват этади. Умуман, моддий ҳаётни яхшилашга уринишларни ёвузликка қарши кураш деб ҳисоблаб, хайрли ишни, ахлоқли, одобли бўлишни турли диний ақидаларга мутлоқ амал қилишдан устун қўйган».

Ғарб қадриятларининг ва ахлоқий, этик қарашларининг шаклланишида Шарқ маданий меросининг таъсири каттадир. Ҳатто Ғарб ҳозир тарғиб қилаётган «цивилизациялар мулоқотини кенгайтириш» концепцияси ҳам аслида «Авесто»да зикр қилинадиган одамлар бир наслдан тарқалган, улар қаерда бўлсаларда ўз насли орқали бирдирлар, деган ғоя билан ҳамоҳангдир. Демак, умуминсоний қадриятларнинг асосий функцияси халқларни бирлаштиришдир деган ғоя қадимдан бери ўлкамиз кишилари ҳаёлини банд этиб келади.

Имом ал-Бухорий (809-869)нинг маданий мероси жаҳон цивилизациясига, маънавий оламига улкан ҳисса қўшиб келади. Унинг қирқдан зиёд китоблар таълиф(битмоқ) этгани маълум. Уларда алломанинг ислом маданияти ва дини билан боғлиқ маънавий-ахлоқий қарашлари ўз аксини топган. Ал-Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ», «ат-Тарих ал-Кабир», «ат-Тарих ас-Сағир», «ал-қироату халфа-л-имом», «Рафъу-л-йадайн фис-с-салоти», «ал-Адаб ал-Муфрад», «ал-Муснад ал-кабир», «Бирр-ул-волидайн» каби асарлари машҳур бўлиб, уларда эътиқод, иймон, ахлоқ ва яратган қудрати ҳақида фикрлар юритилади. «Кимки фаровон ҳаёт кечирай ва дунёда яхши ном қолдирай деса, қариндош-

уруғларига меҳрибон бўлсин, уларнинг аҳволидан доимо хабар олиб турсин». «Золим биродарингга ҳам, мазлум биродарингга ҳам ёрдам қил». «Ахлоқ нафратига энг лойиқ киши одамлар билан ўта хусумат ва адоватда бўлгувчи кишидир». «Ўзи яхши кўрадиган нарсасини ўзгаларга ҳам раво кўрмагунча, киши мўъмин комил бўла олмайди». «Кўйидаги тўрт сифат кимда мужассамлашган бўлса, у бешак мунофиқдир-Улар: омонатга хиёнат, ёлғон гапирмоқлик, аҳдга бевафолик ва бировларга ҳаддан ташқари хусумат қилмоқлик».

Ал-Бухорий тўплаган ҳадислар ва у яратган асарларда, У.Уватов таъкидлаганидек, «нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш, нимадан ўзини тийиш керак каби ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод маънавияти учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панду насихатлар, ўғитлар ўзифодасини топган.

Имом ат-Термизий ал-Буғий (824-892) ҳам ислом маданиятининг буюк намоёндаларидан бири сифатида ахлоқий-маънавий қадриятлардан инсонийлик, аҳиллик, меҳр-шафқат, бағрикенглик каби умуминсоний фазилатларни тарғиб этди.

«Аллоҳ наздида энг яхши дўст одамларга доимо хайрли ишларни қилиб юривчи кишига айтилади». «Одамларга шукр айтмайдиган киши Аллоҳга ҳам шукр қилмайди». «Барча мусулмонлар биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирига ёмонликни раво кўрмасликлари керак».

Ушбу ҳадис намуналаридан маълум бўладики, ислом маданияти инсонлар ўртасидаги ҳамкорликни, аҳилликни, яратганга ҳамду санолар айтиб, ён-атроф, дунё билан муросада яшаш керак деган ҳозирда умуминсоний қадриятларга айланган ғояларни тарғиб этади. Ислом инсон маънавиятига урғу беради, мавжуд тартиботлар, нормалар киши онги, руҳи, қалби орқали шаклланади. Унда инсон «энг азиз, энг муқаррам, буюк зот сифатида эъзозланади, унинг маънавий камолотига, ҳаётий манфаатларига хизмат қилади.

Абу Наср Форобий (873-930) қадимги юнон илми ва фалсафасининг Шарқдаги энг йирик тарғиботчиси сифатида ҳанузгача ўз илмий қимматини йўқотмаган «фозил одамлар мамлақати» ғоясини илгари сурди. У «Бахт-саодатга эришув», «Ақл тўғрисида», каби асарларида инсон ақлу заковатига ишонишни, ижтимоий ҳаёт ва давлатни бошқариш шахсларнинг тафаккури, маънавий олами билан бевосита боғлиқлигини таъкидлайди. Шунинг учун у, «халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-ҳунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч ва қудрат талаб қилинади. Бу икки йўл билан: яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўзлар халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир», – деб ёзади. Ушбу фикрлардан

маълум бўладики, Форобий халқларни бирлаштириш йўлларини излаган, уларни таълим ва тарбияда деб билган. Демак, таълим ва тарбия маданий тараққиётга, инсоний фазилатларнинг уйғунлашувига хизмат қилувчи умуминсоний тажриба, кадрятдир.

Марказий Осиё мутафаккирларининг маънавий, миллий ва умуминсоний кадрятлар ҳақидаги фикрларини Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Рудакий, Носир Хисрав, Юсуф Хос Хожиб, Маҳмуд Қошғарий, Бурхонуддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Низомулмулк, Паҳлавон Маҳмуд, Алишер Навоий, Бобур, Нодира, Муқимий, Фурқат, Маҳтумқули, Аҳмад Дониш, Бердақ асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Марказий Осиё мутафаккирларининг маънавий ва умумбашарий ахлоқий қарашлари: а) минтақадаги ички тарихий-маданий анъаналар, изланишлар; б) ташқи тарихий-маданий ва халқаро алоқалар; в) диний тажрибалар, маънавий-руҳий изланишлардаги инсон зотига хос антологик, ва этногенетик хусусиятлар таъсирида юзага келган. Ушбу омиллар мутафаккирларнинг маънавий меросига у ёки бу даражада таъсир ўтказгани шубҳасиз. Демак, инсониятнинг интернационаллашуви XX асрнинг кашфиёти эмас, у узоқ тарихий-маданий ривожланиш жараёнида шаклланган умуминсоний маънавий кадрятлар асосида юзага келган. Ушбу кадрятлардан воз кечиш ёки уларни менсимаслик айрим элатларни тор миллий қобикда қолишга мажбур этган. Шунинг учун ҳам маънавий кадрятларимизни жаҳон илм-фани ютуқлари билан бойитиб бориш, ўзликимизни чуқурроқ англашга ёрдам берувчи тарихий-маданий меросимизни ўрганиш бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ вазифалардир. Янги жамиятни барпо этиш жараёнида эса маънавий кадрятларни тўғри баҳолай олишни, сохта кадрятлардан ёки тарихан эскирган, ўзидаги бунёдкорлик ва ижобий салоҳиятни сарфлаб бўлган кадрятлардан ҳақиқий ҳаётбахш кадрятни ажрата олиш талаб этилади.

Миллий кадрятларга, маданий меросга илмий асосда тўғри ёндашишнинг асосий тамойилларига хос мезонлар - инсонпарварлик, ватанпарварлик, халқчиллик ва тараққиётпарварликдир. Бу мезонларнинг ҳар бирида миллийлик ва умуминсонийлик мужассамлашган. Улар моҳиятан умуминсоний характерга эга бўлса-да, ҳар бир тарихий даврда муайян халқларнинг эҳтиёжларини юзага чиқаради ва уларни қондиришга хизмат қилади. Шу боис уларнинг замирида мужассам бўлган умуминсонийлик миллий эҳтиёжларни муайян миллий шаклда ифодалаган ва ўз мазмунини уларга мослаштирган ҳолда юзага чиқади. Мазкур мезонларга нафақат миллийлик ва умуминсонийлик, балки тарихийлик ҳам хосдир.

REFERENCES

1. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. - Т.: Фан, 1990
2. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб(Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари)- Т.:Ўзбекистон, 1997
3. Алиқулов Х., Хайруллаев М. Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида.- Т.: Фан, 1979.
4. Буюк сиймолар, алломалар(Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 1-китоб. –Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
5. Ортиқов Н. Маънавият: Миллий ва умуминсоний қадриятлар.- Т.:Маънавият, 1999.
6. Беҳзоджон Қуролович Маликов ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДАГИ МУАММОЛАР // Academic research in educational sciences. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-davlat-hizmatini-tartibga-solishdagi-muammolar> (дата обращения: 20.12.2022).
7. Маликов, Б. Қ. (2021). ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИГА ДОИР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ. *Scientific progress*, 1(4), 207-212.
8. Маликов, Б. Қ., & Икромов, Д. Р. Ў. (2022). ШАРҚ ТАЪЛИМОТИДА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҒОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 483-487.
9. Маликов, Б. К. (2021). ЁШЛАРНИ САЛБИЙ МАФКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРДАН ХДМОЯ КИЛИШ-ДАЁТИЙ ЗАРУРИЯТ YANGI O'ZBEKISTONDA ILM-FAN VA TA'LIM ILMIY-METODIK JURNALI. *ISSUE*, 1(1), 202-206.
10. Маликов, Б. Қ., & Абдураимов, О. К. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ БАРКАМОЛЛИК ВА МАЪНАВИЯТ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 449-453.
11. Маликов, Б. Қ., & Дехқонбоев, Ш. Б. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ХУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ БАРПО ЭТИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 462-466.
12. Маликов, Б. Қ., & Эшқурбонов, А. И. Ў. (2022). АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТДА ОДИЛ СУД СИФАТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 467-472.
13. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, Б. К. Ў. (2022). ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОН ВА ТАБИАТ ҚАДРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 473-478.
14. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, С. К. Ў. (2022). ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҒОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 479-482.

15. Маликов, Б. Қ., & Болиева, Н. Қ. Қ. (2022). ХУҚУҚИЙ НИГИЛИЗМНИНГ ИЖТИМОИЙ ХАВФИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 458-461.
16. Маликов, Б. Қ., & Бўриев, З. Б. Ў. (2022). ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ХУҚУҚИЙ ОНГНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 454-457.
17. Qurolovich, M. B. (2023). ALISHER NAVOIYNING VATAN VA DAVLAT XIZMATCHISI SIFATIDAGI SIYOSIY QARASHLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 27(1), 78-81.
18. Раматов, Ж.С., Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). XIX АСРДА ҲИНДИСТОНДАГИ ИЖТИМОИЙ – ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 1070-1078.
19. Жўрабоев, Н. Ю., Кушаков, Ф. А., Султанов, С. Ҳ., & Хасанов, М. Н. (2022). КОНФУЦИЙЛИК ХУСУСИЯТЛАРИДАН ХИТОЙ ФАЛСАФАСИНИНГ КЕНГАЙИШИ. *World scientific research journal*, 9(2), 37-42.
20. Ruzigul, U., Nasirjan, J., Dilmurodkhakim, A., Mirshod, H., & Urozboy, E. (2020). Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 1453-1458.